

Vier Amsterdamse stadsgezichten van George Hendrik Breitner gelokaliseerd

• ERIK SCHMITZ •

In de collectie van het Rijksprentenkabinet wordt een interessante groep vergrotingen bewaard afkomstig uit het atelier van de schilder George Hendrik Breitner (1857-1923). De foto's bevonden zich oorspronkelijk in de nalatenschap van zijn weduwe Marie Breitner-Jordan. In totaal gaat het om 64 vergrotingen, waarvan het merendeel, namelijk 51 stuks, bestaat uit Amsterdamse stadsgezichten.¹ De formaten variëren van 17,8 x 23,8 cm tot 38,5 x 50,1 cm; het formaat 31,5/32,0 x 35,0/40,0 cm (zowel staand als liggend) komt het meest voor. Het gebruikte fotopapier was vergrotingspapier en kwam in gebruik in de tweede helft van de jaren '90, zoals onder andere valt af te leiden uit de vermelding in een prijslijst van Guy de Coral & Co.²

Breitner heeft verschillende afdrucken gebruikt als uitgangspunt voor zijn schilderijen. De contouren van de voorstellingen bracht hij over op calqueerpapier of nam hij direct over van de foto. Van deze werkwijze zijn zeker drie voorbeelden aanwezig in de collectie van het Rijksprentenkabinet: de Baanbrugsteeg, een sloopsterfwerf aan de Bickersgracht en een gezicht op de Zandhoek.³ In de laatste twee gevallen zijn de afdrucken zelfs voorzien van kwadratuurlijnen om het overnemen van de voorstelling te vergemakkelijken. De vergrotingen vor-

Afb. 1

GEORGE HENDRIK
BREITNER,
Handboogstraat 23
(gedeelte) 21-9
(v.r.n.l.), vóór 11 mei
1897. Ontwikkel-
gelatinezilverdruk,
30,2 x 39,5 cm. Rijks-
prentenkabinet, Rijks-
museum, Amsterdam,
inv.nr. RP-F-00-631.

men de tussenstap tussen de vele duizenden voorstudies en negatieven van Breitner en zijn schilderwerk op papier en doek.

Van de vier hier behandelde vergrotingen was niet duidelijk welke Amsterdamse straten in beeld waren gebracht. Evenmin was precies bekend wanneer Breitner de foto's maakte. Hieronder wordt dit viertal geïdentificeerd met behulp van verschillende topografische elementen. Deze wijze van identificatie is de laatste jaren vaker toegepast: in het Gemeentearchief Amsterdam in 1996 bij het onderzoek van de ruim 260 daar bewaard gebleven negatieven en recent bij de beschrijving van Breitners Rotterdamse foto's.⁴

De eerste hier te bespreken foto is eerder beschreven als *Een straat in Amsterdam* (afb. 1). Het beeld wordt bepaald door de sterke diagonalen langs de stoepen en in het rasterwerk van de huispuien en raamroeden. Voor de panden zitten enkele bewoners, die Breitner met veel gevoel voor detail heeft vastgelegd: het kindje met gestrikte ceintuur en hoedje, de vrouw met een breiwerk en een geplooid jurk. Een stoep verder zien we, maar nu staand, opnieuw twee bewoners, die een extra accent krijgen door witte kledingstukken. Hun aandacht gaat uit naar iets dat zich blijkbaar in het trap-

gat daarachter afspeelt, buiten ons gezichtsveld. Het is geen al te koude dag; beide huisdeuren die uitkomen op de eerste stoep, staan open.

Hoewel van deze foto werd aangenomen dat zij moeilijk te lokaliseren zou zijn, valt dat bij nader inzien wel mee.⁵ Het eerste wat opvalt zijn de hoge houten 17de- of 18de-eeuwse onderpuien, die in Amsterdam veel voorkwamen en in andere Hollandse steden beduidend minder. Op de tweede pui van rechts staat het huisnummer 21 op de deurstijl en op de derde nummer 19. Aangezien de huisnummering in een Amsterdamse straat binnen de Singelgracht altijd aan de zijde van het centrum begint, dan wel aan de kant van het IJ of de Amstel, stond Breitner naar een van deze beginpunten toegekeerd. In totaal gaat het om een rij van minimaal zeven huizen met niet erg karakteristieke details. De percelen lijken alle ongeveer even breed; er zijn geen gangen of poortjes te zien. Een belangrijk

aanknopingspunt is de lantaarnpaal dichtbij de linkerrand van de foto, achter de man met het witte hemd. Deze staat voor nummer 17 of ter hoogte van de perceelgrens tussen de nummers 17 en 19. Bestudering van de kaarten in de *Buurtatlas* van J.C. Loman uit 1876, waarop ook straatlantaarns zijn ingetekend,⁶ leidde tot een selectie van vijf straten, namelijk de Kleine Kattenburgerstraat, de Noorderstraat, de Bloemstraat, de Lindenstraat en de Handboogstraat.⁷ Na vergelijking van de gevelindeling van oude panden, zoals te zien op foto's aanwezig in de atlas van het Amsterdamse Gemeentearchief, bleef als de meest waarschijnlijke kandidaat de Handboogstraat over, een straatje tussen het Spui en de Heiligeweg (afb. 3). De lantaarn is op de kaart aangeduid met een open cirkeltje voor nr. 17. Nu diende zich een probleem aan. De situatie in de Handboogstraat is sterk veranderd. Op de plaats van de woningen is nieuwbouw gekomen.

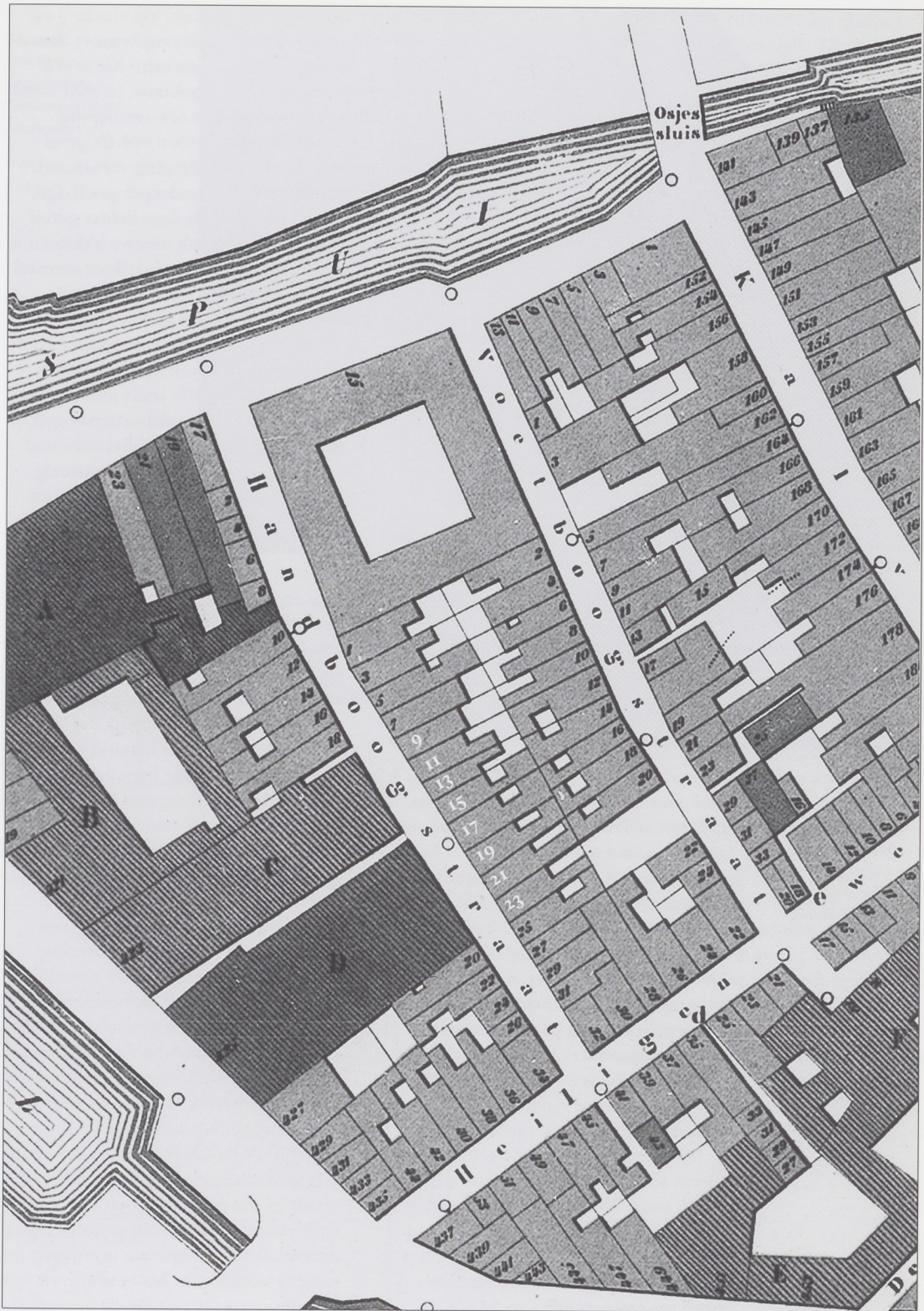

Afb. 2

Zie afb. 1. Door de auteur zijn v.r.n.l. de huisnummers 21 t/m 9 aangegeven en de contouren van de panden gearceerd.

Afb. 3

J.C. LOMAN, *Buurtatlas*, 1876, bladnr. 6, Buurt D (detail). Gemeentearchief Amsterdam.

Afb. 4
Handboogstraat 21
(gedeeltelijk), 19, 17
enz. (v.r.n.l.), augustus
1955. Gemeente-
archief Amsterdam.

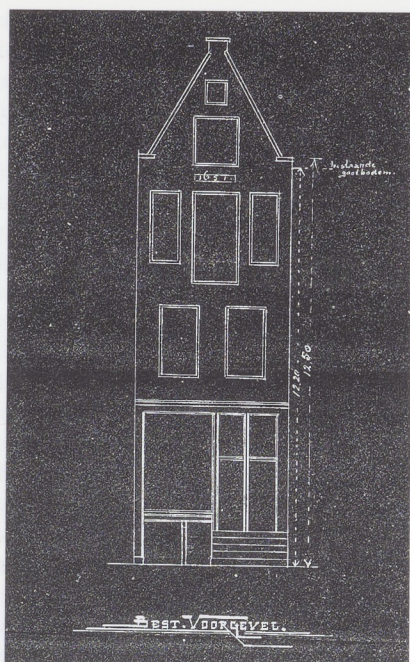
Ook bleken er geen oude tekeningen, prenten of vroege foto's van de oneven zijde bewaard gebleven te zijn aan de hand waarvan dat gecontroleerd zou kunnen worden. De oudste foto's van deze locatie in het Gemeentearchief dateren van augustus-september 1955. De meeste oude huizen waren toen al vervangen door nieuwbouw (afb. 4).⁸ In dit gedeelte van de straat waren alleen de nummers 11 en 13 nog aanwezig.⁹ Deze panden zijn ook op Breitners foto terug te vinden, als het tweede en derde huis van links.

Nu was de identificatie geen probleem meer. Het smalle lichter getinte pand, recht achter de lantaarnpaal, is nummer 13. In feite is het even breed als de andere huizen, maar de rechterhelft is niet te zien omdat het buurpand ter rechterzijde aan de boven-

kant naar voren helt, 'op vlucht' gebouwd is. Handboogstraat 13 daar-entegen staat kaarsrecht: het is een gemoderniseerd gebouw. In 1882 werd het verhoogd met één verdieping. Waarschijnlijk is toen ook de gevel van de eerste verdieping vernieuwd.¹⁰ In 1885 werd de onderpui gewijzigd.¹¹ Dat het huis op de foto lichter getint is, lijkt geen toeval: nieuwe baksteen is minder verweerd en daardoor meestal lichter van kleur, en nieuwe gevels werden in deze tijd niet geschilderd. De zolderverdieping valt op de foto buiten beeld (de vensterbank is nog net te zien). Details zoals muurankers en sluitstenen van ontlastingsbogen boven de ramen zijn bij Breitner wat vaag, maar onmiskenbaar aanwezig. Het huis aan de linkerkant van nummer 13 telt twee verdiepingen en een zolderraam: precies zoals Handboogstraat 11 op de foto's uit 1955. Ook de krul ter afsluiting van de tuitgevel lijkt dezelfde. Dat ornament bevond zich zowel ten tijde van Breitner als in 1955 ter hoogte van de bovenzijde van de ramen op de tweede verdieping van nummer 13. Het is duidelijk dat de huizen op de foto hoger lijken door het lagere standpunt dat Breitner heeft gekozen dan de fotograaf in 1955.

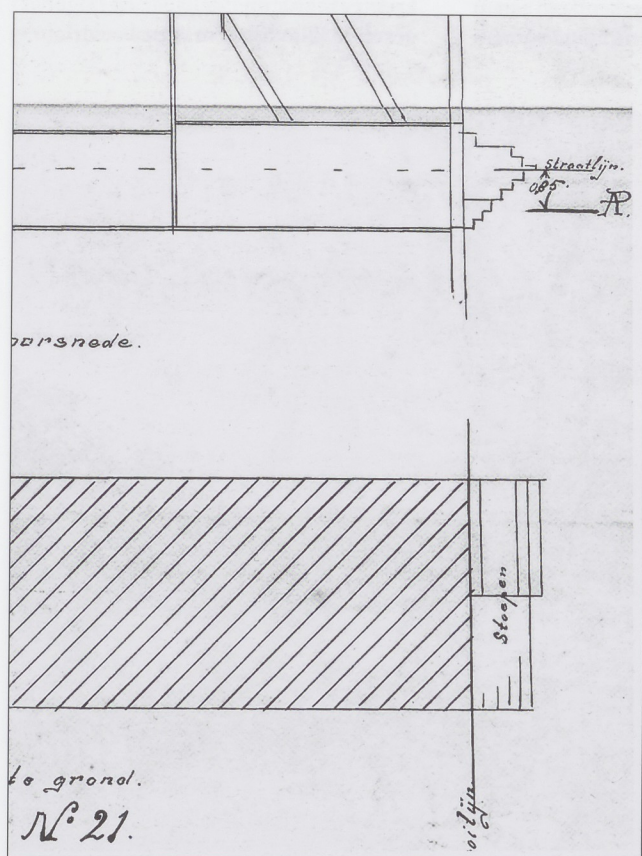
Belangrijke informatie met betrekking tot het reconstrueren van de oude gevelwand bleek aanwezig in de dossiers van de Gemeentelijke Dienst Bouw- en Woningtoezicht. Op een aantal van de bij de bouwaanvraag ingediende tekeningen was namelijk ook het aanzicht van de oude voor-gevel weergegeven. Op deze wijze kon worden vastgesteld dat de verdwenen gevels van Handboogstraat 13, 17 en 21 hetzelfde uiterlijk hadden als de overeenkomstige huisnummers op Breitners foto.¹² De bouwdoSSIERS bevatten nog meer informatie over Handboogstraat 21, waarvan de stoep het centrale element vormt van de foto. Op 17 december 1896 werd een bouwvergunning verstrekt voor het verbouwen van Handboogstraat 21.¹³ Uit de bouwte-

Afb. 5
Bestaande voorgevel
Handboogstraat 21,
opmeting 1896.
Gemeentearchief
Amsterdam.

keningen valt af te leiden dat algehele nieuwbouw werd beoogd. Van beide panden is toen de oude situatie opgemeten: die kwam voor het pand Handboogstraat 21 geheel overeen met het huis met trapje en vrouw op Breitners foto (afb. 5). Ook de opgemeten stoep laat zich moeiteloos herkennen: twee treden voor de deur, het bordes en twee treden naar de straat (afb. 6). Uiteindelijk kreeg de nieuwbouw op deze plaats een geheel ander karakter. Er kwam een nieuwe biljartzaal voor hotel en koffiehuis Monopole op Heiligeweg 26-28. Daarvoor werden Handboogstraat 21, 23 en 25 afgebroken.¹⁴ Op 11 mei 1897 was de afbraak volgens een rapport van de bouwopzichters een feit. De foto is daarmee ook nauwkeuriger gedateerd. Overigens is een eerdere datering, voor 17 december 1896, of voor de winter 1896-1897, wel aannemelijk. Nadat de identificatie van deze foto was voltooid werd duidelijk dat op het opzetkarton een aantekening in potlood staat, luidend: *zijstraat van Hijligeweg*. Deze notitie is niet van Breitner, maar mogelijk voor het opplakken op het karton overgenomen van een wel eigenhandige aantekening achterop de foto.¹⁵

Breitners *Een straat in Amsterdam* is hiermee definitief thuisgebracht. Van de Handboogstraat is van Breitner één andere ongedateerde foto bekend, gemaakt van een standpunt veel dichterbij het Spui.¹⁶ In een schetsboekje uit circa 1906-1907 noteerde Breitner 'Voet of Handboogstraat met regen van het Spui gezien', maar daar gaat het om de nabijgelegen Voetboogstraat,¹⁷ waarvan we naast deze een tweetal foto's uit dezelfde tijd kennen

Afb. 6
Stoepen voor Handboogstraat 21, detail
opmeting 1896.
Gemeentearchief
Amsterdam.

en drie oudere opnamen uit mei 1901-april 1903.¹⁸ Uit andere foto's en schetsen blijkt dat Breitner in de loop der jaren geregeld in deze omgeving rondliep: op het Spui bij kunsthandel E.J. van Wisselingh & Co, in de Kalverstraat en op de Heiligeweg. De exacte datering valt daarmee nog steeds niet te bepalen.

Zo konden nog drie foto's van Breitner in het oostelijk gedeelte van de stad worden gelokaliseerd. De eerste werd herkend bij gelegenheid van de Fotogids-tentoonstelling in Huis Marseille in het begin van 2001 (afb. 7).¹⁹ Het is een foto van een heilig, guur en winters Amsterdam. Over het opgevroren water en de sneeuw op de kinderhoofdjes schiet een zwarte hond voorbij, rechts bij de krul loopt een jongetje dat zich voor de koude zo klein mogelijk maakt. Achter de zwarte, kale bomen ligt een tiental binnenvaartschepen, herkenbaar aan de masten, de diagonale kluiverbomen

en de kleine driehoekjes zeil op de plaats van de fok. Het is de Waals-eilandsgracht gezien vanaf de Prins Hendrikkade nabij de Kraanswaterkering. Straatmeubilair zoals de krul, de kroonlantaarn op de kade en zelfs de bomen konden worden teruggevonden op een oude grootschalige stadskaart.²⁰ Op de achtergrond zijn van links naar rechts de gevels van de huizen aan de Kromme Waal 27-31 te zien.

Bij het doorkijken van de groep vergrotingen op het Rijksprentenkabinet kon hieraan een tweede opname worden toegevoegd: hetzelfde stuk kade, maar nu vanuit de andere richting gezien (afb. 8). Breitner hield de camera onder een scheve hoek, die bij de vergroting enigszins is gecorrigeerd, zoals te zien is aan de hoeken van de vergroting. Dezelfde schepen liggen met de voorstevens naar de kade gekeerd, met de lager en hoger gestelde kluiverboom, de twee drie-

Afb. 7

GEORGE HENDRIK BREITNER, *Waals-eilandsgracht gezien vanaf de Prins Hendrikkade*, januari 1900-januari 1905. Ontwikkelgelatine-zilverdruk, 31,8 x 37,1 cm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. RP-F-00-573.

hoekjes zeil op de plaats van de fok en het grotere zeil erachter. Dwars over de keien is een strook bevroren schrobwater te zien, net als de vriesplekken aflopend van de Prins Hendrikkade, identiek aan die op de vorige foto. Dat de opnamen op dezelfde dag niet al te lang achter elkaar zijn gemaakt, is te zien aan de man bij de loopplank, hier voorovergebogen staand links achter de kroonlantaarn, op de vorige foto rechtopstaand aanwezig, rechts achter de derde boom. Dat de atmosfeer minder heilig is, ja zelfs lange winterse schaduwen zich aftekenen over het plaveisel, doet vermoeden dat op de eerste foto sprake is van omfloerst tegenlicht.

Datering van de opname bleek met behulp van nog net waarneembare details eveneens mogelijk. Links van de boom in het midden van de foto staat namelijk het hoge huis Prins Hendrikkade 102 (met vier verdiepingen), links daarvan 103 (met drie ver-

diepingen) en daarnaast 104, dat grotendeels schuil gaat achter het scheepszeil. Van het huis op 104 is bekend dat het in de 19de eeuw naar voren helde en voorzien was van een brede witgeschilderde kroonlijst met attiek (een verhoging boven de lijst die het dak aan het zicht onttrekt).²¹ Op Breitners foto is de witte lijst niet te zien. Wel tekent zich als een lichte verticale streep een scherpe scheiding af met het rechter buurhuis op 103. Van dat pand is bovendien de zijkant van de lijst zichtbaar. Hieruit volgt dat nummer 104 niet meer schuin staat, maar kaarsrecht. Inderdaad werd het huis in 1899 ingrijpend verbouwd en voorzien van een nieuwe gevel. Op 2 januari 1900 constateerden de bouwopzichters dat het werk voltooid was.²² Ook de plaats van de ramen, op de foto hier en daar te herkennen, sluit beter aan bij de situatie van na januari 1900. De bovengrens voor de datering is 19 januari 1905: op die dag maakte

Afb. 8

GEORGE HENDRIK BREITNER, *Binnenkant gezien richting Prins Hendrikkade*, januari 1900-januari 1905. Ontwikkeld-gelatinezilverdruk, 27,3 x 38,0 cm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. RP-F-00-566.

Afb. 9
 GEORGE HENDRIK
 BREITNER, *Waals-
 eilandsgracht gezien
 naar de Binnenkant*,
 januari 1900-januari
 1905. Ontwikkel-
 gelatinezilverdruk,
 31,7 x 39,3 cm. Rijks-
 prentenkabinet, Rijks-
 museum, Amsterdam,
 inv.nr. RP-F-00-608.

de geëlektrificeerde tramlijn 4 zijn eerste rit langs een nieuwe route over de Prins Hendrikkade. De foto is enige tijd daarvoor gemaakt: de palen voor de bovenleiding zijn nog niet aanwezig.²³

Breitners schetsboekjes uit deze jaren – eerder lijkt hij deze omgeving niet of nauwelijks te hebben bezocht – bevatten twee schetsen van de Waalseilandsgracht gezien vanaf het begin van de Kromme Waal naar het zuiden. De ene toont de ‘Binnenkant 18 Dec. 02’ bij ‘helder weer’, de andere de ‘Binnenkant’ op een ‘Grijze dag in maart 02’ (in de inhoudsopgave als ‘Oude Waal. winter’) Waarschijnlijk maakte Breitner op de laatste dag ook twee foto’s.²⁴ De laatste opname werd in 1997 nog beschreven als *Schepen afgemeerd aan een nog niet geïdentificeerde kade in Amsterdam* (afb. 9).²⁵ Het gaat opnieuw om een winters stadsgezicht. De gracht ligt vol ijschotsen. Er is geen teken van leven.

Slechts het vat op de voorplecht met de gedeeltelijk leesbare tekst ‘AMSTERDAM / D.[?] ZAANDAM’ herinnert aan drukkerie jaargetijden. Breitner schetste en fotografeerde geregeld binnenvaartschepen, meestal aan de Prins Hendrikkade en aan het Damrak. In de schetsboekjes vulde hij pagina’s achter elkaar met schepen, ook met details. Bovendien zijn er talloze negatieven van dit onderwerp bewaard gebleven.

Bij gelegenheid van de Whistler-tentoonstelling in 1997 werd de gracht herkend door een bezoeker die hier als kind op de keien had gespeeld. Het betreft opnieuw de Waalseilandsgracht, nu gezien naar de huizen Binnenkant 1-4 en de Bantammerbrug. De huizen aan de Binnenkant werden afgebroken voor de bouw van het eerste gedeelte van het Scheepvaarthuis in 1913. Ook deze foto zal gemaakt zijn op dezelfde winterse dag als de twee voorgaande. De afgemeerde schepen

aan de overzijde bieden daartoe de sleutel. Helemaal links is weer het grote zeil zichtbaar en wel op de plaats waar dat eerder het geval was, meer naar het midden de driehoekige stukjes zeil met rechts daarvan een waslijn volgehangen met wit wasgoed. Dezelfde volle waslijn zien we ook op de eerste foto, boven de zwarte hond.

Op grond van het voorgaande bleek het mogelijk vier stadsgezichten van George Hendrik Breitner te lokaliseren en te dateren. De fijnmazige stedelijke topografie, het relatief snelle tempo van verandering in een stedelijke omgeving en de beschikbare archieven boden daarvoor de noodzakelijke aanknopingspunten.

AFKORTINGEN

GAA = Gemeentearchief Amsterdam
 RKD = Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag
 RPK = Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam

NOTEN

- 1 Uitzonderingen zijn foto's gemaakt in Utrecht (1) en Antwerpen (1). Vermoedelijk Amsterdam, maar nog niet gelokaliseerd, is een opname van een groep schaftende arbeiders bij een bouwput.
- 2 Voor de vergrotingen zie cat.tent. *Rond 1900. Kunst op papier in Nederland*, Zwolle/Amsterdam (Rijksmuseum) 2000, pp. 108-109 en p. 129.
- 3 Inv.nr. RP-F-00-594, Scheepstimmerwerf Bickersgracht, 44,8 x 38 cm, basis schilderij Stedelijk Museum Amsterdam (inv.nr. A 2213, olieverf, 101 x 83 cm); R. Bergsma, 'George Hendrik Breitner: de schilder, zijn camera en de stad', in: A. van Veen (red.), *G.H. Breitner. Fotograaf en schilder van het Amsterdamse stadsgezicht*, Bussum/Amsterdam 1997, pp. 30-60, i.h.b. pp. 38-39; met kwadratuurlijnen: inv.nr. RP-F-00-637, 38,5 x 50,1 cm. Inv.nr. RP-F-00-593, De Zandhoek, 35 x 50,1 cm, basis voor schilderij Gemeentemuseum Den Haag (inv.nr. SCH-1938-0006, olieverf, 85,5 x 160,8 cm); T. de Ruiter, 'Foto's als schetsboek en geheugensteun', in: R. Bergsma en P. Hefting (red.), *George Hendrik Breitner 1857-1923. Schilderijen, tekeningen, foto's*, Bussum 1994, pp. 187-199, i.h.b. p. 192. Inv.nr. RP-F-00-627, Baanbrugsteeg, 38 x 29,8 cm (met aantekeningen op de foto), basis schilderij Rijksmuseum Amsterdam (inv.nr. A 3529, olieverf, 40 x 25 cm); J.F. Heijbroek, 'Werken naar foto's. Een terreinverkenning, Nederlandse kunstenaars en de fotografie in het Rijksmuseum', *Bulletin van het Rijksmuseum* 34 (1986), pp. 220-236, i.h.b. pp. 131-134. Niet zoals in A. van Veen, *Catalogus van de collectie*, in: Van Veen, *op.cit.* (noot 3), pp. 128-182, i.h.b. p. 152 (als waarschijnlijk op basis negatief GAA cat. 124).
- 4 Van Veen, *op.cit.* (noot 3); A. Gordijn, P. van de Laar en H. Rooseboom, *Breitner in Rotterdam. Fotograaf van een verdwenen stad*, Bussum 2001.
- 5 R. Bergsma en P. Hefting (red.), *George Hendrik Breitner 1857-1923, Schilderijen, tekeningen, foto's*, Bussum 1994, afb. p. 210; M. Boom en H. Rooseboom (red.), *Een nieuwe kunst. Fotografie in de 19de eeuw*, Amsterdam 1996, p. 270, plaat 114; *De Gids* januari/februari 2001 (De Foto Gids), afb. p. 93.
- 6 J.C. Loman, *Atlas van de gemeente Amsterdam bevattende de grondtekening van alle gebouwen met de tegenwoordige nummering, en onderscheiding van gemeente-eigendommen, publieke en bijzondere gebouwen, woon- en pakhuizen*, in 101 kaarten, naar officiële bronnen bewerkt, Amsterdam 1876.

- 7 De verworpen straten zijn: Kleine Kattenburgerstraat (Buurt T, 2e blad), Noorderstraat (Buurt AA), Bloemstraat (Buurt DD) en Lindenstraat (Buurt PP). In de laatste straat was de lantaarn bovendien met een armatuur tegen de gevel bevestigd. Het verplaatsen van lantaarnpalen komt betrekkelijk weinig voor zodat we deze wel als vast element mogen aannemen.
- 8 GAA, arch. 5180, inv.nr. 4271, 1908/3983; Handboogstraat 9: 1908; Gemeente Amsterdam, Pandenarchief, dossier 10657; Handboogstraat 15: 1929-1930; Gemeente Amsterdam, Pandenarchief, dossier 26189; Handboogstraat 17-19: 1917; Handboogstraat 21-25: 1897 (zie noot 13-14).
- 9 Tegenwoordig beter bekend als 'Dansen bij Jansen'. De pandjes zijn in 1965-1966 gesloopt tot op de eerste verdieping. Gemeente Amsterdam, Pandenarchief, dossier 16122.
- 10 GAA, arch. 5221, inv.nr. 202, dossier 16122: bouwvergunning 14 februari 1882 aan D.L. Meijer (ook: GAA arch. 5180, inv.nr. 653 (1882/559)); GAA Collectie Bouwtekeningen, filmdatakaart 13665.
- 11 GAA, arch. 5221, inv.nr. 202, dossier 16122: bouwvergunning 19 december 1885 aan de regenten van het R.C. Maagdenhuis; GAA Collectie Bouwtekeningen, filmdatakaart 13666.
- 12 Zie noot 8 (en 13-14) en noot 10-11.
- 13 GAA, arch. 5221, Gesloopte percelen, dossier 34266. Bouwvergunning aan architect D. van Oort Hzn, als gemachtigde voor H. van Goethem en H.J. Neuteboom. Uit de bouwtekeningen valt af te leiden dat algehele nieuwbouw beoogd werd.
- 14 GAA, arch. 5180, inv.nr. 1332 (1897/2953): bouwvergunning aan D. van Oort, gemachtigde van Van Goethem en Neuteboom tot het vergroten van Heiligeweg 26-28. Vergelijk *Algemeen Adresboek der Stad Amsterdam*, 1897-1898, p. 224: *Goethem en Neuteboom (van) Heiligenweg 26, Hôtel, Café, Restaurant, 'Monopole'*. De laatste bewoners van Handboogstraat 21 vertrokken op 11 november 1896: GAA, arch. 5006, inv.nr. 34, deel 133, blad 93.
- 15 Bij negentien vergrotingen is de naam van de straat met potlood op het fotopapier genoteerd. Het handschrift, de gebruikte afkortingen en de voorkomende spellingslordigheden zijn overeenkomstig met die we bijvoorbeeld uit Breitners schetsboekjes kennen. Bij vier andere is de straatnaam op het opzetkarton geschreven, op dezelfde wijze en met vergelijkbare spellingsvrijheden, maar in een andere hand, en kennelijk overgenomen van de achterzijde van de foto voorafgaand aan het opplakken op karton.
- 16 RKD, BR 726.
- 17 Inv.nr. RP-T-1924-84, p. 43, in de inhoudsopgave voorin het schetsboekje al 'Voetboogstraat bij regen' genoemd. Van een nabijgelegen standpunt maakte Breitner foto RKD, BR 1633. Van de Voetboogstraat zijn nog twee andere schetsen bekend: 1. 1957-1958 in de verzameling Bendien, Den Haag (schetsboekje IV, ca. 1903; documentatie Stedelijk Museum Amsterdam); 2. verblijfplaats onbekend (documentatie RKD, stadsgezichten ongelokaliseerd).
- 18 RKD, BR 1632 (mei 1905-april 1907); BR 1633 (ca. 1906-1907 indien gelijktijdig met schets, vgl. noot 17); BR 1634-1636 (mei 1901-april 1904).
- 19 *De Gids* januari/februari 2001 (De Foto Gids), afb. p. 123; M. Boom (red.), *Fotokunst 19de eeuw, Hoogtepunten van de internationale fotografie*, 's-Gravenhage 1989, nr. 107, pp. 193-194 (cat. 105).
- 20 GAA, Dienst Openbare Werken, kaart schaal 1:1.000, blad H. 5 (1909).
- 21 Zie foto's van Jacob Olie van de Kromme Waal uit 1863 (negatiefnr. A 543) en de Waalseilandsgracht uit 1896 en 1897 (negatiefnr. N 30818 en N 31328.)
- 22 GAA arch. 5221, inv.nr. 102, dossier 4745: bouwvergunning 4 augustus 1899 aan G. Gerritsen; GAA Collectie Bouwtekeningen, filmdatakaarten 6411-6414.
- 23 H.J.A. Duparc, *De Amsterdamse paardentrams*, Haarlem 1997, p. 86 en H.J.A. Duparc, *Een eeuw elektrische exploitatie van de tram in Amsterdam*, Delft 2000, p. 24 (verlenging lijn 4). De palen van de bovenleiding staan aangegeven op de kaart genoemd in noot 20.
- 24 Inv.nr. RP-T-1924-88, pp. 53-54; idem, inv.nr. RP-T-1924-75, pp. 5-6. Van hetzelfde standpunt: negatief RKD, BR 1242. Van een standpunt meer naar rechts: BR 1243.
- Verder kennen we van zuidelijker gedeelten van de Waalseilandsgracht een foto uit 1890-1900 (Van Veen, *op.cit.* (noot 3), p. 136, nr. 44) en twee schetsen: uit circa 1896-1897 (inv.nr. RP-T-1949-164, pp. 25-26 ('Oude Waal') en circa 1900-1901 (inv.nr. RP-T-1924-62, p. 29-30 ('Oude Waal')). Een tot nog toe niet gelokaliseerde aquarel kan begrepen worden als de Waalseilandsgracht gezien vanaf de Kraansluis, als we aannemen dat Breitner de bovenbouw van de Bantammerbrug in de voorstelling iets naar rechts heeft verschoven; Christie's Amsterdam 29 oktober 1997, nr. 447. Breitners vriend Willem Witsen maakte kort na 1900 twee etsen van de Binnenkant gezien richting Prins Hendrikkade: Boon 100 (na 1901) en Boon 102 (1905). Een voortekening van de laatste ets wordt bewaard op het GAA (G 135-7). De andere etsen van Witsen van de Waalseilandsgracht dateren in of na 1913.
- 25 Boom en Rooseboom *op.cit.* (noot 5), p. 83, afb. 47; J.F. Heijbroek en M.F. MacDonald, *Whistler en Holland*, Zwolle/Amsterdam 1997, p. 113, afb. 126 (28 x 39,2 cm).